

16 November 2016

N'watinkota-jenerali u vikile ku antswa kutsongo, loku yaka emahleni ka malembe manharhu eka mimbuyelo ya tinkota ta mfumo wa le xikarhi na wa swifundzha,

CAPE TOWN – N'watinkota-Jenerali (AG), Kimi Makwetu, namuntlha u vikile ku antswa kutsongo eka tinkota ta tindzawulo ta mfumo wale xikarhi na wa swifundza eka malembe manharhu laya hundzeke.

Ku humesiwa ka mimbuyelo ya mbalango wa lembe leri wa tindzawulo ta mfumo wale xikarhi na wa swifundza na swiyenge swa mfumo (vakamberiwa va tinkota), Makwetu u paluxe leswaku eka malembe ya nharhu laya langutisiwaka (2013-14 ku fika eka 2015-16), 24 % ya tinkota yi antswisile mimbuyelo ya vona ya tinkota; 14 % va tlhelele endzhaku; loko mbuyelo wa vo tala (62 %) wu nga cincangi. U tlhele a tivisa leswaku hi nkarhi lowu, swiyenge swa mfumo swi tirhe kahle na ku antswa ka lembe na lembe; hambiswiritano, mimbuyelo ya tinkota ya tindzawulo yi tlhelele endzhaku hi 2015-16.

AG u vule leswaku swa khutaza leswaku nhlayo ya vakamberiwa va tinkota leti kumeke vonelo ra tinkota ra matirhiselo ya kahle ya timali kuri hava lava leswi kumiweke (leswi talaka ku vuriwa "tinkota leti hlantswekeke") engetelekile hi ku angarhela ku suka eka 122 hi 2013-14 kuya eka 152 hi 2015-16. Swi nga ri na mhaka, hi xihatla u lemukise leswaku 13 wa tindzawulo na 19 wa swiyenge swa mfumo leswi tirheke kahle nkarhi lowu nga hundza, swi lahlekeriwe hi swiyimo swa tinkota leti hlantswekeke hi 2015-16. Ku tlhelela endzhaku loku, a kombisa, ku sunguriwe hi kaye wa tindzawulo na 39 wa swiyenge swa mfumo leswi kumeke tinkota leti hlantswekeke lembe leri (2015-16).

Ku antswa kutsongo eka mbalango wa mimbuyelo, ku nyika vumbhoni eka matshalatshala ya vufambisi eka ku hatlisisa goza eku lwisaneni na switandzhaku swa malawulelo ya le ndzeni eka malembe laya hundzeke, ku vula Makwetu.

“Ku hatlisisa goza swi lava vakamberiwa va tinkota ku tshama va tirha kahle leswi hofisi ya mina yi swi kombiseke eka vurhangeri eka nkarhi wo leha ku fika sweswi. Swiendlo leswi swi katsa ku simekiwa ka makungu ya tinkota ku lwisana na ku kayivela ka malawulelo ya swa timali kuya hi leswi endliweke; ku nyikiwa vurhangeri bya kahle na ku valanga ku fikelela matirhelo laya vekiweke; xikan’we na ku pfuxetiwa na ku landzelerisa ku valanga hi milawu leyikulu na swinawana eka timhaka ta swa timali. Loko maendlelo lawa yo olova, laya kongomeke eka ku antswisa eku antswiseni tisisitimi ta le ndzeni ta malawulelo na ku herisa makhombo ya mafumelo na swivilelo swin’wana leswi boxiweke hi hofisi ya hini, swi simekiwile hi ku tinyiketela, hi tava hi nyika xiviko xa mimbuyelo yo antswa swinene. Vakamberiwa va tinkota lava tirheke kahle eka malembe kumbe lava yeke eka xiyimo xa kahle xa mimbuyelo ya mbalango, yi na vumbhoni bya leswaku eku tshama eka masungulo lawa i *tshaku* ro tirhela eka mafumelo ya kahle,” ku lemuka Makwetu.

Xiviko xa sweswi xa AG xi katsa nhlayo ya vakamberiwa va 484, leswi katsaka nclude 169 wa tindzawulo ta mfumo wa le xikarhi na swifundzankulu na 315 wa swiyenge swa mfumo leswi nga ntsengo wa mpimanyeto wa R1,2 wa mathiriliyoni eka lembe eka lembe leri langutisiweke.

Swiyenge swa mfumo swi tirhe kahle na ku antswa ka lembe na lembe, ku tlakusiwa eka ntsengo wa 82 kuya eka 108 loko hi le tlhelo 44 wa tindzawulo ti kumeke tinkota leti hlantswekeke hi 2015-16.

Ku fana na tinkota hinkato ta lembe na lembe ta AGSA, xiviko lexi xi kambela:

- o mavekelo ya swiviko na mpfumaleko wa switatimente swa vunwa eka switatimente swa timali (ku nga, tithiransekixini hinkwato kumbe timhaka ti langutiwile hi ku landza maendlelo ya tinkota na mavikelo ya swa timali)
- o marungula ya matirhelo yo tshembheka no twala hi swikongomelo swo vika eka matirhelo laya vekiweke
- o ku landzelerisa hi swinawana swa nkoka leswi fumaka timhaka ta swa timali na matirhelo.

Mimbuyelo ya mbalango na ku hlela eka swiviko leswi swa 2015-16 swa mfumo wa le xikarhi na wa swifundzankulu swi ya hi ku kambela na mahlelelo ya AGSA ya endlelo leri nga laha henhla eka swiviko hinkwaswo swa 484.

Leswi fikeleriweke swa mbalango wa mbuyelo

A. Hilaha swifundzankulu swi tirheka ha kona

Swifundzankulu leswi nga na ku antswa lokukulu eka malembe manharhu ku vile Kapa Vuxa (36% wa vakamberiwa va vona va tinkota), KwaZulu-Natal (26%) na Gauteng (14%). Swifundzankulu leswi nga na nhlayo ya le henhla ya vakamberiwa lava nga na mavonelo laya nga leswi kumiweke eka 2015-16 ku vile Kapa Vupeladyambu (79%), Gauteng (60%) na KwaZulu-Natal (35%).

“Ku antswa loku, ku kombisa ku hunguteka lokukulu, ku kombisa vumbhoni byo tala eka tindzawulo na swifundzankulu ku teka goza lerikulu ku suka eka mafambiselo ya timali yo tsana. Leswi swi ta lava ku tiyimisela lokukulu ku suka eka swiyenge hinkwaswo swa vurhangeri ku simeka ku tiyimisela loku endliweke,” ku tiyisisa Makwetu.

Mimbuyelo ya tinkota ya malembe manharhu ya Kapa N’walungu (ku antswa ka 11%) ku kombisa ku engeteleka eka ku hlayisa nsusumeto lowu lahlekeke eka ku engeteleka loku veke kona hi 2014-15.

Limpopo yi tsarise 26% eka ku antswa eka malembe manharhu laya nga hundza, kambe ku antswa lokukulu loku endliwe hi 2014-15 ku hlulekile kuva tano hi 2015-16 hi xivangelo xa mpfumaleko wa ntshamiseko, swivandla swa mitirho swa swiyimo swa le henhla leswi pfulekeke na tisisitimi leti nga vupfangiki ta le ndzeni ta malawulelo na maendlelo. “Leswi hi swi kumeke hi leswaku xiyenge xa 100(b) xo nghenelela eka malembe matsongo laya hundzeke xi ve xo tirhiseka eku lwisaneni na mafambiselo yo biha; kanbe matshinyelo laya lavekaka kuva na mafambiselo ya timali y tiyiseleka a ya si kuma ndlela yo nghenelela eka tindlela ta sweswi ta ndzawulo,” ku tiyisisa AG.

Free State na Mpumalanga swi tlhelele endzhaku eka malembe manharhu. Makwetu u vule leswaku hambu leswi ku tiyimisela ku endliweke hi vurhangeri eka swifundzankulu leswi ku langutana na ku tsana ka malawulelo ya laha ndzeni, xikan’we na ku lavisisa na ku ololoxa vutihlamuleri na ku landzelerisa-timhaka leti fanaka, swiboho a swi simekiwangi hi xihatla ku sivela ku switandzhaku swo tlhelela.

U longoloxile mimbuyelo ya tinkota ya N’walungu Vupeladyambu eka malembe manharhu laya nga hundza “tanihi xihoxo – ku antswa eka lembe rin’we na ku tlhelela endzhaku eka leri landzelaka. Ku vuyeriwa eka vakamberiwa va tinkota a va nga tshembhisi tanihi leswi a va tshembhela eka maendlelo ya tinkota ku kuma swilo leswi faneleke ku langutisiwa, naswona tisisitimi leti a ti tirhisiwa a ti nga tshembhisi,” ku vule AG.

B. Hlelelo ra mbuyelo wa tiko hinkwaro

Eka mfumo wa le xikarhi, AG u tivisile ku antswa ka 9% ntsena eka vakamberiwa eka malembe manharhu. I ntsena 30% wa vakamberiwa lava kumeke swiyimo swa tinkota leti hlantswekeke na 15% leti tirheke kahle, leti nga tirhangiki kahle kumbe va kume mavonelo yo biha.

Tiphotifoliyo ta tindzawulo leti rhangike emahlweni hi mimbuyelo yova ti nga tirhangiki kahle ku vile Vutshila na Mfuwo, Vumaki na Mabindzu na le ka tidyondzo ta le henhla na vuleteri (vulawuri bya xiyenge xa dyondzo na vuleteri(. authorities). Vulawuri bya xiyenge xa dyondzo na vuleteri xi ngenisa vunharhu eka mimbuyelo ya mbalango eka mfumo wa le xikarhi. Tikholichi ta xithekiniki na dyondzo ya mitirho ya mavoko (na photifoliyo ya dyondzo ya le henhla na vuleteri) ti kume mbuyelo wo biha.

Vakamberiwa van'wana lava nga na mimbuyelo yo biha ku vile miziyami eka photifoliyo ya Vutshila na Mfuwo hikwalaho ka ku tika ka swilo (xikombo, madurhelo ehenhla ka mimbuyelo) eku pimiweni ka nhundzu ya ndzhaka leyi va yi lawulaka, na vakamberiwa eka tiphotifoliyo ta vatirhi na vutleketli.

“Tanihi leswi hi nyikeke xiviko nkarhi lowu nga hundza, tindzawulo ya Dyondzo, Rihanyo na Mitirho ya Mfumo leti nga na vutihlamuleri bya kwalomu ka 37% wa mpimanyeto na minongonoko ya nkoka eka ku simeka ku antswisa rihanyo na vunene bya vaaki, tiya emahlweni tiva na mimbuyelo yo biha swinene – 40% wa tindzawulo leti ti kume mavonelo ya tinkota ya matirhiselo yo biha ya timali ku fananisiwa na 13% eka tindzawulo tin'wana,” AG a swi tekela enhlokweni.

a) Swiyenge swa mfumo

AGSA yi hlela 10 eka 21 wa swiyenge nkulu swa mfumo. Eka swiyenge swa mfumo hi hlele, Armaments Corporation of South Africa leyi ku nga yona ntsena yi nga na mavonelo ya matirhiselo ya timali yo biha opinion (ku suka eka lembe leri hundzeke). The Independent Development Trust yi tlrhele yi kuma mavonelo ya matirhiselo ya timali yo antswa, kasi South African Post Office na Mitirho ya Vuhaxi ya Afrika Dzonga (SABC) va tlhelea kuma mavonelo ya matirhiselo ya timali yo biha laya nga na swiringanyeto.

Swiyenge swa mfumo leswi saleke swi kume mavonelo eka ku landzelerisa, leswi endleke leswaku va nga kumi mavonelo ya matirhiselo ya timali yo biha – Airports Company South Africa na yona yi kumeke yi nga tirhangiki kahle eka xiviko xa yona xa matirhelo. Airports Company South Africa, South African Nuclear Energy Corporation na South African Post Office va yisile switatimente swa timali nkarhi wu hundzile

naswona tinkota ta South African Express a ti ri ku yeni emahlweni hikwalaho ko yisa marungula yo hleriwa nkarhi wu hundzile.

“Ku tiyiseleka ka swa timali ka hari mhaka leyi vilerisaka eka swiyenge swa mfumo – mpfumaleko wo tiyisisa hi vuswikoti eka swiyenge swin’wana swa mfumo ku yisa matirhelo emahlweni na swona swi hlwerise tinkota tanihi leswi a hi lava vumbhoni bya leswaku hi nga swi vika tanihi ku khumbheka loku yaka mahlweni. Matirhelo na mimbyelo ya mbalango ya swiyenge swa mfumo swi khumbheke swinene hi ku tsana ka vurhangeri na mafumelo ku fana na mpfumaleko wa ntshamiseko eka xiyimo xa bodo, board level, swivandla leswi pfulekeke eka swiyimo swa nkoka, mafambiselo laya nga ringanelangiki na ku valanga no kambela ko tsana na mafambiselo ya matirhelo na tindlela ta maxavelo,” AG a hlamusela.

C. Tikota leti kayivelaka

Tinkota ta makumembirhi kombo a ti helelangi ka ha ri nkarhi ku katsiwa eka xiviko lexi, 18 wa swona swa ha ri eku langutisiweni hi siku leri xiviko lexi xi endliweke ha rona. Xivangelo nkulu xa leswi ku vile ku hluleka ku heleketiwa ka switatimente swa tima na marungula nkarhu wu hundzile kumbe ku heleketiwa nkarhi wu hundzile ka switatimente swa timali. Ku tlhele kuva na tinkota leti hlweleke hikwalaho ka kuva ku ri hava ku twanana eka timhaka ta vutihlamuleri.

D. Ku antswa loku vonakaka eka nkoka wa swiviko swa matirhelo swa lembe

Nkoka wa swiviko swa matirhelo swa lembe wu antswile switsongo, laha nhlayo ya vakamberiwa va tinkota va ku ri hava leswi kumiweke swo biha mayelana na leswi kuva swi engetelekeke ku suka eka 61% ku fika eka 65% ku sukela hi 2013-14. Ku *tirhiseka* ka marungula eka xiviko swi antswile switsongo ku suka eka 24% na leswi kumiweke ku fika eka 21%, ku tlula kotara (26%) a va ha kayakaya ku vika marungula yo *tshembheka* eka mphakelo wa vukorhokeri.

E. Ku antswa eka ku landzelerisa eka swinawana swa nkoka leswi faneleke

Ku vile na ku antswa eka ku landzelerisa na xinawana xa nkoka tanihi leswi nhlayo ya vakamberiwa va tinkota laha ku nga hava leswi kumiweke eka ku landzelerisa swi tlakukile ku suka eka 27% kuya eka 33% ku sukela hi 2013-14. Hambiswiritano, mpimo wo hluleka ku landzelerisa wu le henhla naswona wu lava

ku langutisiwa swinene. Tindhawu leti hi tihlelaka leti kombiseke ku antswa kun'wana loku kombisiweke hi swin'wana eka nkarhi lowu ku vile maxavelo na mafambiselo ya tikontiraka (leswi tlhelaka swi tiviwa tanihi xiyenge xa nxaxamelo wa maxavelo (SCM) eka swiyenge swa mfumo, leswi antswewe ku suka eka 32% ku fika eka 25% na leswi kumiweke na nkoka wa switatimente swa timali leswi yisiweke eka tindzawulo na swiyenge swa mfumo swi antswewe ku suka eka 62% kuya eka 52% na 52% kuya eka 37%, hi ku landzelelana. Tindzawulo ti antswile switsongo eka mafambiselo ya maxavelo na na switandzhaku ku suka eka 36% ku fika eka 25% na 24% to 13%,hi ku landzelelana. Ku vile na ku cinca kutsongo eka tindhawu tin'wana hinkwato.

F. Matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki, tlangisa na laya nga pasisiwangiki

i). Ku tlakuka ka matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki

Matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ku tlakukile hi kwalomu ka 40% ku sukela hi 2013-14 ku fika hi R46,36 wa mabilyoni – ku tlakuka ku suka eka lembe leri hundzeke ku vile 80%. Xivangelo nkulu xa ku tlakuka eka matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ku vile kuya emahlweni ko pfumaleka ka ku landzelerisa swinawana swa xinawana xa mafambiselo ya nxaxamelo wa maxavelo. Matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya yimela timali leti tirhisiweke eka ku xava nhundzu na ku kuma vukorhokeri ku nga landzeleriwangi maendlelo laya vekiweke. Ku lawula loku faneleke ku vekiwa eka tindlela ta maxavelo ti kumeka ku suka swilaveko swa vumbiwa swa mafambiselo ya nxaxamelo wa maxavelo, tanihi leswi swi vekiweke eka xiyenge xa 217 xa Vumbiwa. Makwetu u hlamusele leswaku loko hofisi ya yena yi hlela maxavelo, yi kambela loko kuri na tindlela ta maxavelo leti nga kona tanihi leswi pasisiweke hi xiyenge kuya hi vuhleri.

“Laha ku nga na ku hambuka ku suka eka swo lawula leswi swa kumeka eka tinkota, ku xava koloko (loku xaxametiweke eka tirhekhodo) swi ta tekiwa tanihi leswi nga fanelanguku, kuya hi Nawu wa Mafambiselo ya Timali ta Mfumo (PFMA), 1999 (Nawu wa 1 wa 1999) (PFMA). Exikarhi ka swivangelo swin'wana leswi fambalanaka na ku hambuka ku ngava ku xava, ku kuma muphakeri wa vukorjokeri a ri yeze, ku ri hava mphikizano wa minxavo na ku engeteriwa ka tikontirhaka leti nga kona. Hi kumisisa ku tirhisiwa ka mali koloko kutani hi vika etlhelo hi vonelo ro lemukisa lava nga na vutihlamuleri bya mafambiselo ku yisa emahlweni vulavisisi na ku kumisisa magoza laya faneleke ku lulamisa ku hambuka loku kumiweke,” a hlamusela. U vule leswaku leyi i ndhawu leyi nga le nghozini swinene eka

mafambiselo ya timali eka tindhawu hinkwato tanihi loko nkholuko wa khexe lowu pfumalaka wa xilaveko kumbe wu ri na mpimo eka mimbuyelo wu tala ku kondleteriwa hi ku kayivela loku. Kutani, ntsengo hinkwawo wa matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki a ya yimeli ku lahlekeriwa hinkwako, hambileswi ku lahlekeriwa kun'wana ku nga kumbe ku vangaweke loko vulavisisi byo sala hi le ndzhaku byi nga endlwi. Hi kamberile ngopfu-ngopfu ntiyiso wa tithiransekixini leti hi ku endla swikambelo sin'wana swa vuhleri laha hi tiyisisaka leswaku 89% wa R42,3 wa mabilyoni ya matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki ya sukaka eka maxavelo, a ku ri mayelana na nhundzu na vukurhokeri leswi amukeriweke.

Hikwalaho ka mpfumaleko wa ku tirhela erivaleni na mphikizano, swa ha ta vonaka loko minxavo yi nga tlakusiwangi hi nkarhi wa maendlelo ya maxavelo, hikwalaho ku lavekaka vurhangeri byo lavisisi swilo leswi kumiweke. Tsevu wa vakamberiwa va tinkota va vile na vutihlamuleri eka ku tlula kwalomu ka 50% wa matirhiselo ya timali laya nga fanelangiki hi 2015-16. Va katsa Passenger Rail Agency of South Africa, tindzawulo ta Ruhanyo ta KwaZulu-Natal na Mpumalanga, Magondzo na Vutleketli na Ntshamiseko wa Vaaki eGauteng na Ndzawulo ya Mati na Mbhasiso.

ii) Matirhiselo yo tlangisa timali

Matirhiselo yo tlangisa timali hi 2015-16 ku vile 14% ku tlula 2013-14 hi R1, 37 wa mabilyoni, na swona swi humelele hi ku engeteleka ka nhlayo ya vakamberiwa va tinkota. Tsevu wa vakamberiwa va tinkota va ve na vutihlamuleri ku tlula 70% ya matirhiselo lawa – nakambe Passenger Rail Agency of South Africa na Ndzawulo ya Mati na Mbhasiso ti katsiwile eka nxaxamelo lowu, ti hlanganaka na tindzawulo tinarhu ta xiyenge xa dyondzo na Nkwama wo Ndziriso (Compensation Fund).

iii) Matirhiselo ya timali laya nga pfumeleriwangiki

Matirhiselo ya timali laya nga pfumeleriwangiki swi hunganile hi ku tlula 50% ku sukela hi 2013-14 ku fika R925 million hikwalaho ka ku nghenelela ka mfumo wa le xikarhi na wa swifundzankulu. Xivangelo nkulu xa matirhiselo ya timali laya nga pfumeleriwangiki ka ha ri ku tirhisa mpimanyeto wo tlula mpimo.

G. Vukahle bya swa timali ta vakamberiwa

Hi 2015-16, AGSA yi pimiwe tanihi hi leyi nga na vukahle bya swa timali bya 76% wa tindzawulo na 39% wa swiyenge swa mfumo kuva leswi vilerisaka kumbe leswi lavaka ku nghenelela – ku tlhelela endzhaku

ka malembe manharhu. Tindzawulo tlhelele endzhaku ku suka 53% hi 2014-15. Swikoweto swa mafambiselo yo biha ya timali swa laveka eku tlakuseni ku humelela ka nkayivelo, tindzawulo ti hakelela nkayivelo wa timali ku suka eka mpimanyeto wa lembe leri taka, mafambiselo yo biha ya timali na ku hluleka ku hakela lava kolotiwaka ku nga si hela 30 wa masiku. Hi ku katsakanya, 5% wa tindzawulo na 10% wa swiyenge swa mfumo a swi ri eka xiyimo xo biha xa timali emakumu ka 2015 -16, kuri hava ku tiyisisa mayelana na vuswikoti bya vona ku yisa emahlweni ku tirhiwa eka vumundzuku lebyi nga tiwiweki. Leswi a swi cincangi ku suka eka lembe leri hundzeke.

H. Mafambiselo ya mali ya mpfuneto

Mali ya mofneto leyi nyikiwaka ku yisa swikongomelo swo karhi swa mfumo. Hambileswi mali yo tala yi tirhisiwile, leswi bohiweke ku fikeleriwa na minongonoko na tiphurojeke leswi pfuniweke hi timali a swi fikeleriwangi hi tindzawulo hinkwato ta xifundzankulu. Hi kume leswaku leswi bohiweke swa 31% ya tiphurojeke leti hleriweke a swi fikeleriwangi kumbe ku kamberiwa hi tindzawulo. Hi kume leswaku ku hava ku landzelerisa xinawana xa mafambiselo ya nxaxamelo wa maxavelo eka 16% wa tiphuroje ta nkoka leti fambisiwaka hi tindzawulo, kambe levhele of ku hluleka ku landzelerisa a swi ri henhla swinene laha tiejente to simeka ti tirhisiweke mayelana na mali ya mpfuneto.

Ku tsana eka ku fambisa tiphurojeke nkulu leti pfuniweke hi timali na ku fambisa tiejente ta masimekelo swi tlhela swi kombisa leswaku tindzawulo tin'wana a ti langutisangi hi vukheta na ku fambisa tiphurojeke eka mphakelo na timali.

I. Swivangelo nkulu

Makwetu u kombise leswi swivangelo nkulu leswi landzelaka swa ku tsana loku boxiweke eka mafambiselo ya swa timali a matirhelo na mimbuyelo ya mbango ya le hansi:

- Vufambisi (vaofisiri va vutihlamuleri kumbe valawuri, vaofisiri nkulu va vufambisi na vafambisi nkulu) a va hlamulangi hi xihatla eka marungula ya hofisi ya yena hi ku lulamisa makhombo na ku antswisa malawulelo ya laha ndzeni. U vule leswaku kuna ku antswa kun'wana eka vurhangeri na tirhekhodo ta malawulelo, kambe kuna ku tlhelela endzhaku kutsongo eka mafambiselo ya timali na matirhelo eka malembe manharhu laya nga hundza. Leswi lemukiweke, ku vile na ku antswa lokukulu eka xiyimo xa malawulelo ya thekinoloji ya marungula eka malembe manharhu laya nga

hundza eka tindhawu tinharhu leti langutisiwaka – vufambisi bya vuhlayiseki, vufambisi byo fikelela eka mutirhisi na kuya emahlweni ka thekinoloji ya marungula.

- Swivandla leswi pfulekeke na mpfumaleko wa ntshamiseko eka swivandla swa nkoka of vaofisiri va vutihlamuleri, vaofisiri nkulu va vufambisi, vaofisiri nkulu va swa timali na tinhloko ta tiyuniti ta mafambiselo ya nxaxamelo wa maxavelo swi khumbha timali na mafambiselo ya matirhelo ya vakamberiwa va tinkota naswona swi nga khumbha Mimbuyelo ya mbalango. Ntshamiseko eka swiyimo leswi wu antswile swinene eka malembe manharhu, kambe xo vilerisa a ku ri ku tlakuka eka swivandla swa mitirho leswi pfulekeke eka swa muofisiri wa vutihlamuleri ku sukela hi 2013-14, kuri na ku cinca kutsongo eka swiyimo swa vaofisiri nkulu va vufambisi na tinhloko ta tiyuniti ta mafambiselo ya nxaxamelo wa maxavelo. Ku antswa eka ku lulamisa swivandla leswi pfulekeke eka swiyimo swa valawuri nkulu va swa timali swa hlohlotela.
- Hi ku angarhela, vakamberiwa vo tala va tinkota va vile na maendlelo laya vekiweke eka ku vika na ku lavisisa ku tluriwa ka milawu kumbe vumbavha (xik. tipholisi, tikhodi ta matikhomelo na maendlelo yo vika vumbavha). Eka timhaka to tala, vulavisisi eka swihello swo tirhisiwa timali leti nga pfumeleriwangiki, fanelangiki, na matirhiselo yo tlangisa timali swi endlwile. Matshalatshala lawa a ya vangi na ntshikelelo lowu a wu languteriwile eka ku kuva ku nga hlohloteriwi ku tirhisiwa ka timali loku nga fanelangiki, loku nga fanelangiki na matirhiselo yo tlangisa timali, na vumbavha na matikhomelo yo biha. Magoza laya nga ringaniki ya tekiwile ku vuyisela, herisa, pasisia kumbe ku pfumelela matirhiselo ya timali leti nga pasisiwangiki, fanelangiki, na matirhiselo yo tlangisa timali swa lembe leri langutisiwaka na le ka lembe leri hundzeke, tanihi leswi laviwaka hi PFMA. Hi tlhele hi ya emahlweni ku vika eka swikombo swa mafambiselo laha ku nga na vumbavha kumbe matikhomelo laya nga riki kahle eka maendlelo ya mafambiselo ya nxaxamelo wa maxavelo eka vulavisisi; ku ri hava nkateko, laha milandzu a tiya ti tlakuka. Ku engetla, hambileswi 80% kumbe ku tlula wa milandzu yi lavisisiweke, i ntsena 25 % leyi ku vaka na magoza yo tshinya.

J. Magoza ya nkoka lawa vurhangeru bya mfumo byi fanaleke kuya teka ku yisa ku antswisa ka mimbuyelo ya tinkota

Swin'wana swa swiringanyeto eka xiviko xa AG swi katsiwile hi ku landza maendlelo ya kahle laya kongomeke eku lulamisisemi ka makhombo laya nga vaka kona eka mbango. Maendlelo lawa yi

kombisiwile hi swifundzankulu sweswo n avakamberiwa lava kombiseke ku antswa eka malembe manharhu laya hundzeke:

- Vaofisiri va vutihlamuleri, valawuri nkulu na vurhangeri bya xifundzankulu va seketerile endlelo ra tinkota, a va tiyimiserile ku antswisa mimbuyelo ya mbalango naswona a va rhangela eku tihlanganiseni na hina ku ololoxa leswi kumiweke eka lembe leri hundzeke na ku tiva na ku langutana na makhombo laya humelelaka.
  - i. Va hetisisile eka ku tiyimisela na ku tirha hi ku vumba mbango wa malawulelo ya kahle ya le ndzeni eka vakamberiwa va tinkota.
  - ii. Va vone leswaku swivandla swa nkoka swa pfariwa hi vanhu lava nga na vuswikoti na ntshamiseko eka vufambisi (ku nga, ku humelela kutsongo eka swiyimo swa nkoka).
  - iii. Va kombise vurhena eku tirhaneni na ku tlula nawu na matirhelo laya nga amukelekiki na ku sindzisa ku nyika xiviko xo twala elembeni hi vatirhi, lwxu antswiseke maendlelo ya le makumu ka lembe na ku pfumelela ku antswa ka ku teka xiboho.
- Vaofisiri va vutihlamuleri na vafambisi nkulu va antswise matirhelo ya swa timali na mafambiselo hi ku simeka makungu ya endlelo ra vuhleri ku lulamisa leswi kumiweke eka timkota xikan'we na swivangelo nkulu swa leswi kumiweke.

Va antswisile ku hlayisa tirhekhodo ta vakamberiwa va tinkota, ku vona leswaku tithiransekixini ta malawulelo ya ntolovelo ta landzeleriwa na ku hlanganisiwa swi tshamisekile no endlela ku valanga na ku kambela hi ku vika ka nkarhi na nkarhi ko twala eka timhaka ta nkoka ku fana na mafambiselo ya nxaxamelo wa maxavelo, mafambiselo ya kontiraka na mafambiselo ya mpfuno wa timali.

- Mafambiselo ya vakamberiwa va tinkota lava ya antswile swinene hi ku tirha kahle ka tikomoti ta tinkota na nseketelo wa tiyuniti ya tinkota ta le ndzeni.
  - i. Va simekile swiringanyeto swa tikomoti ta tinkota na ku tirhisa tiyuniti ta le ndzeni ta tinkota ku tiva makhombo na swo lawula leswi nga simekiwaka ku hunguta makhombo

Hi tshama hi tiyimiserile ku tirha hi nga karhali eka leswi hi tirhaka hi swona ku tiyisisa mafambiselo ya swa timali na mafambiselo ya matirhelo eka mfumo wa le xikarhi na wa xifundzankulu, ku tiyisisa xilaveko xo endla leswi faneleke. Ku seketela xikongomelo lexi, hi ta simeka pfhumba rintshwa hi 2017-

18 ku antswisa ku tihlanganisa ka hina ka nkarhi na nkarhi na vaofisiri va vutihlamuleri hi xikongomelo xo tiva no ololoxa timhaka leti nga khumbhaka mimbuyelo ya mbalango emasunguleni ya endlelo ro hlela. Swi ta katsa xiyimo xa tirhekhodo leti pfuxetiweke ku tiva tindhawu to vilerisa,” ku heta AG.

Humesiwe hi: Auditor-General of South Africa

Tihlanganisi na: Africa Boso • (012) 422 9880 • Africab@agsa.co.za

Follow the AGSA on Twitter: AuditorGen_SA

Xilemukiso xa mahungu: *Xiviko lexi heleleke eka mimbuyelo ya mbango ya PFMA ya mfumo wa le xikarhi na wa wa swifundzankulu xa kumeka eka www.agsa.co.za. Xivilo lexi xa mahungu na minkandziyiso leyi hundzuluxiweke hi, Xisuthu, Xitsonga, isiXhosa, isiZulu na Xibunu yi ta kumeka eka webusaiyiti ya hina.*

HI AGSA: AGSA i xiyenge lexikulu xa tiko xa tinkota. Hi xona ntsena, kuya hi nawu, xi faneleke ku hlela no vuka hilaha mfumo wu tirhisaka mali ya vahakeri va xibalo. Leswi ku vile swona leswi AGSA a yi swi langutisa ku sukela loko yi simekiwile hi 1911 – nhlango wu tlangele 100 wa malembe wu ri xiyenge xa mfumo lexi nga na ndzhaka yo hlela hi 2011.